

**“QUTADG`U BILIG” ASARI ILMIY TAHLILINING NUTQ MADANIYATI
VA NOTIQLIK SAN`ATIGA OID MANBALAR BILAN ALOQASI, O`XSHASH
VA FARQLI JIHLTLARI.**

Usmonova (Xolboyeva) Madina Asror qizi.

Annotatsiya: *Buyuk istiqlol sharofati bilan biz o`z milliy qadriyatlarimizni xolis o`rganish, bobokalonlarimiz yaratgan o`lmas asarlarning jahon adabiyotidagi mustahkam o`rni to`g`risida baralla gapirish va tadqiqotlar yaratish imkoniyatiga ega bo`ldik. Yurtboshimiz ta`kidlaganlaridek: "Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozilu fuzalolar, olimu ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqdi. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan..."*

Kalit so`zlar: *Yusuf Xos Hojib, Qutadg`u bilib, Shohlar oynasi, pand-nasihat, Alp Er To`nga, ta`lim-tarbiya.*

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg`u bilig" dostonidagi nutq madaniyati haqidagi qarashlarga uyg`un holda keyingi davr adabiyotshunosligida ham muhim nazariy fikrlarni uchratish mumkin. O`zbek adabiy tili va nutq madaniyati buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy faoliyatida sayqal topgan. O`sha davrlardayoq uning o`ziga hosqoida, me`yor, talab va xususiyatlari mavjud bo`lgan. Keyingi davrlarda yashagan Bobur, Muhammad Solih, Gulxaniy, Uvaysiy, Nodira, Mashrab, Muqimiy kabi so`z ustalarining asarlarida ilgarigi davr nutq madaniyati me`yorlari, suxandonligi muayyan darajada aks etgan. IX asrdan boshlab so`z ustalari voizlar deb atay boshlangan. Voiz so`zi hatto ularning ismi shariflariga qo`shib aytilgan va yozilgan. Markaziy Osiyo voizlik san`ati xazinasiga dast avval Yusuf Xos Hojib (XI asr) Bahovuddin Valad (XII asr), Jaloliddin Rumiy (XIII asr), Xusayn Voiz Koshifiy, Muin voiz (XV asr) kabi so`z ustalari g`oyat katta hissa qo`shganlar. XII asrdan boshlab voizlik san`ati nazariyasi va amaliyotini talqin va tavsif etadigan ko`plab ilmiy, tarixiy, uslubiy risolalar yozilgan. Bular qatoriga Muhammad Rafiq Voizning "Avbob ul-jinon" Voiz Qazviniyning "Zilolu maqol", Voiz SHirvoniyning "Ahsan ul-ahodis", Muhammad Voizning "Hidoyat ul-taqvim", Quraysh Saidiyning "Anis ulvoizin", Voiz Samarqandiyning "Ravozat ul -voizin", Voiz Koshifiyning "Dah majlis", "Mahzan ul-insho" kabi asarlari kiradi. Yusuf Xos Hojib notiqlik san`atini egallash insondan sabr – qanoatni talab etishi, har bir ishni muvaffaqiyatli chiqishini istagan kishi, albatta sabr qilish lozimigini ta`kidlaydi. U hayotdagi ne`mat va mehnat sohiblariga qarata shunday deydi:

E ne`mat idisi shukr qil egil

E mehnat idisi sabur qil egil

Mazmuni:

Ey ne'mat sohibi, shukr qil, yegin,

Ey mehnat sohibi, sabr qil, egil

Mazkur baytda muallif sabr qilish bilan birga "egil" degan soʻzni bejiz qoʻllamagan. Yusuf Xos Hojib ijodi amerikalik ruhshunos Deyl Karnegi ijodiga bevosita taʼsir etgan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asari kabi anʼanaviy "SHohlar oynasi" usulida bitilgan soʻz sanʼati namunalariga AQSH ning koʻpchilik ilmiy markazlari diqqat- eʼtibor qaratishgan. Zamonaviy siyosiy boshqaruv tizimida oʻrta asrlarga xos metodlardan ijobiy foydalanilgan. Al Gʻazzoliyning "SHahzodaga maslahatlar" kabi asari ham Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asariga hamohangdir. Roberd Denkoʻff "Qutadgʻu bilig"ning "SHohlar oynasi" anʼanalarida bitilgan boshqa asarlardan farq qiluvchi oʻziga xosliklari haqida toʻxtalar ekan, unda bir paytda 2 ta turli koʻrinishdagi donishmandlik xazinasi birlashtirilganini taʼkidlaydi. Bu Osiyo xududidagi turkiy hamda eron –islom anʼanalaridan iborat. Shuningdek, u ushbu tadqiqotida avtokratik davlat qurilishida shahzodalarga beriladigan pand –nasihatlar mavjud ekanligini hamda ular qadimgi Yaqin Sharq, Xitoy, Hindiston, qadimgi Yunon davlati hamda qisman Evropa tajribalari namunalariga ham asoslanishini alohida taʼkidlaydi. Deyl Karnegining "Muomala sirlari" kitobida odamlarga yoqishning olti usuli haqida fikr yuritiladi. Unda bayon qilingan qoidalarining har biriga Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asarida hamohang boʻla oladigan mushtaraklik bor. Maʼlumki, anʼanaviy "SHohlar oynasi" yoʻsinida oʻsha davrda bir qator asarlar yaratilgan. Jumladan, Kaykovusning "Qobusnoma" asarida ham Karnegi ijodiga asos boʻlgan jihatlar mavjud. Muomala odobi haqida Karnegi koʻproq "Qutadgʻu bilig" dagi oʻgʻitlarga tayanadi. Deyl Karnegining "Odamlarga yoqishning olti qoidasi" dagi ushbu usulda suhbatdoshingiz qadr-qimmatini yuqori tutishingiz muomalangizdan bilinib tursin, deyiladi. Mazkur bobda Deyl Karnegi oʻzining yuqorida ilgari surgan usullarini birmabir sanaydi. Bunda aytib oʻtilgan qoidalar quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga tomon rivojlantirib boriladi. Yaʼni, Deyl Karnegi dastlab kishi oʻzini toʻgʻri tuta bilishi, odamlarga yaxshi munosabatda boʻla olishi, buning uchun esa, samimiy tabassum qilishi, jilmayishi lozim boʻladi. Undan keyin esa, suhbatdoshining ismi, qiziqishlaridan voqif boʻlishi hamda uning darduhasratlarini tinglay bilishi kerak. Buning uchun esa, sabr-toqat talab qilinadi. Yusuf Xos Hojib adolatli jamiyat qurish uchun mamlakatdagi turli tabaqalar orasidagi muomala odobini toʻgʻri yoʻlga qoʻyish va u asosan ezgulik va adolatga asoslanishi lozimini uqtiradi. Deyl Karnegi esa, jamiyatda inson oʻz oʻrnini topishi, tadbirkorlik ishida omadga erishishi uchun doʻst ortirishi lozimligini taʼkidlar ekan, buning uchun avvalo samimiylilik, yaxshilik bilan hamkorlarga, doʻstlarga ega boʻlish kerakligini aytadi. Ammo ularning maqsadi bir. Bu ham boʻlsa, insonni baxtli qilishdir. Yusuf Xos Hojib "Qutadgʻu bilig" dostonini donolar soʻzidan ilhomlanib, ulardan ijodiy foydalanib vujudga keltirganligini eʼtirof etadi. Shunga koʻra, aytish mumkinki, shoir turkiy ogʻzaki va yozma adabiyot anʼanalarini juda yaxshi

o'zlashtirgan, ulardan ta'sirlanib o'z davri uchun nihoyatda muhim va bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy qadr-qimmatga ega bo'lgan "Qutadg'u bilig" dostonini yozdi. Asarning deyarli har bir sahifasida irsoli masal badiiy san'atiga murojaat qilinishi, xalq maqol, masal va hikmatlarining satrlar mag'zida keltirishi shoirning og'zaki badiiy ijod xazinasidan pishiqlik xabardorligidan dalolat beradi. Shuningdek, dostonda Alp Er To'nganing qator fazilatlarini ta'riflanib, u haqda qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi, bu ijodkorning Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarkibida kelgan parchalar bilan tanish bo'lganligi va undan ilhomlangani xususida dadil gapirish huquqini beradi. Ijodkorning dostonida juda ko'p badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligini kuzatish mumkin. Jumladan, quyidagi baytda bahor kelishini yuksak ehtiros bilan tasvirlash uchun shoir tashbehni ilmi nujumdan tanlab, nozik mahorat ko'rsatadi.

Yashiq yandi bo'lg'ay yana o'rnika ,

Baliq quyruqindin qo'zi burnika

Mazmuni:

Quyosh qaytdi, yana o'z o'rniga keladi,

Baliq quyrug'idan Qo'zi burniga ko'chadi.

(Ya'ni quyosh hut burjidan hamal burjiga ko'chadi). Ko'rinadiki, shoir quyoshning hut burjini tark etib, hamal burjiga ko'chishi, ya'ni Bahor, Navro'z bayramining kirib kelishini tashxis san'ati vositasida yuksak ijodkorona mahorat bilan badiiy tasvirlaydi. Doston aruzning mutaqoribi musammani solim va undan far'iy (hosila) bo'lgan mutaqoribi musammani mahzuf (tushirilgan sakkizlik mutaqorib) hamda mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan, qusurli sakkizlik mutaqorib) bahrida yozilgan, "Qutadg'u bilig"ning 71- va 72-boblari, ya'ni ikki qasida va bir to'rtligi mutaqoribi musammani solim bahrida, qolganlari esa mutaqoribi musammani mahzuf va mutaqoribi musammani maqsurda bitilgan. Bu vazn dostonning deyarli barcha baytlarining ohangdor va ta'sirchan chiqishini ta'min etgan. Allohda mujassam notakror sifat va fazilatlar Yusuf Xos Hojib uchun ham intilish mazharidir. Shundan bo'lsa kerak, shoir o'zining majoziy va suyuqlik qahramonlarida ularning inishini orzu qiladi. Saroy va davlatdorlikning sir-u asroridan voqif muallif uchun adolatdan yuksak orzu yo'q. Quyosh—Alloh, Quyosh—adolat, shoir tasvirida yonma-yon turadi. Yusuf Xos Hojib Oy haqida fikr yuritganda ham: "Ajun andin yoruqlik bo'lur",-deya qayd etadi. Ammo oy hamma ko'rinishida ham birday «ajun»ni "yaru"ta olmaydi. Buning uchun oyning to'lin bo'lmog'i talab etiladi".Quyoshda esa bunday o'zgaruvchanlik yo'q. Ana shularga ko'ra, Kuntug'di adolatli hukmdor, Oyto'ldi dono vazir maqomida go'zal badiiy tasvirini topadi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig"dostonini yozar ekan, avvalo markazlashgan davlatni barpo etish, tavg'achxon va ilxkonlar o'rtasidagi ixtiloflarni tugatish g'oyasini badiiy ifodalashni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'yadi. Shu bois adib didaktik mazmunga ega bo'lgan bu asarda davlatni

idora qilish usullari, jamiyatdagi turli toifa, tabaqa, ijtimoiy guruh vakillarining, jumladan, tavg'achxon va ilekxonlarning fe'l – atvori, davlat qurilishi, ijtimoiy tabaqa vakillarining jamiyatdagi o'rni kabi siyosiy- iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy ta'limiy masalalarni yoritishga alohida ahamiyatga ega.

XULOSA.

XI asrda yaratilgan "Qutadg'u bilig" asari shu davrdagi davlatni idora qilish usuli, siyosati, qonun- qoidalari, shuningdek xalqning rasmi odatlarini, axloq prinsiplarini o'zida mujassamlashtirgan nizomnoma, qomus sifatida maydonga kelgan. Asardagi to'rt qahramon o'rtasida bo'lib o'tadigan savol- javob, munozaralar jarayonida avom xalqdan tortib qoraxoniylar saltanatining eng oliy daraja hokimi eliggacha bo'lgan oralig'dagi barcha tabaqa va toifalarning axloq, odob, xatti- harakat, o'zaro munosabat va nutq odobi haqida bahs boradi. Shuning uchun ham bu asar pandnasihat, ta'lim-tarbiya ruhi bilan sug'orilgan, didaktik asardir. Agar har kim ushbu kitobda tilga olingan xislatlarga, fazilatlariga ega bo'lsa, undagi pand-nasihat, yo'l-yo'riqlarga amal qilib ish ko'rsa, baxt-saodat unga yor bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent:. Fan. 1971.-B.964.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent:. Yulduzcha. 1990.-B.192.
3. Adizova Iqboloy. So'zumni o'qub anglag'ay sen o'zumni. Toshkent:. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. 2008.-B.136.
4. Adizova Iqboloy. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent:. Fan. 2009.-B.248.
5. Hasanov B. Qo'lyozma lug'atlar tavsifi. Toshkent:. //Adabiy meros//. 1980.3-son.
6. Hasanov B. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. Toshkent:. Fan. 1993.-B.372.
7. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. Toshkent:. Sharq.1998. –B. 160.
8. Hojiahmedov A. She'r san'atlarini bilasizmi?. Toshkent:. Sharq.2001.-B.96.
9. Haqqulov I. E'tiqod va ijod. Toshkent:. Fan.2007.-B. 248
10. Homidiy Homidjon. —Avestoldan —Shohnomalgacha. Toshkent:. Sharq.2007.-B.320.
- 11.. Husanboyeva Qunduzxon. Adabiyot- ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. Toshkent:. A. Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi.2009. –B.366.
12. Inomxo'javey S. O'tmish sharq notiqligi. Toshkent:.O'zbekiston. 1972.-B. 40.